

Bilaga år 2005 till skrivelse med anledning av planerad försäljning av Kvistaberg

NILS TAMM 1876 – 1957. Konstnären – Amatörastronomen

Av Åke Wallenquist, 1974 På anmodan av släktföreningen (illustrationer utelämnade)

Nils Arvid Oskar Fredrik Tamm föddes på Ådö, Låssa socken i Uppland, den 20 juni 1876 som den yngste bland fyra bröder. Hans föräldrar var brukspatron Per Gustaf Tamm i sitt äktenskap med Ebba Sofia Amalia Gussander.

Enligt vad Nils Tamm berättat för mig väcktes redan tidigt hans intresse för astronomi. En kväll i slutet av november 1885, då Nils var nio år gammal och gick i Nya Elementarskolan i Stockholm och som bäst satt och läste sina läxor, kom någon inspringande och ropade att han måste gå ut och titta för det var något så märkvärdigt: hela himlen var full av fallande stjärnor. Nils klädde på sig och sprang ned till den närbelägna Artilleriplan som då, innan Kungl. Hovstallet byggts, var en öppen plats varifrån man kunde se en stor del av himlen. Där upplevde Nils Tamm det stora stjärnfallsregnet den 27 november 1885 då jorden åkte genom resterna av Bielas komet. Detta praktfulla stjärnfallsregn gjorde ett outplånligt intryck på den fantasifulle ynglingen och han började intressera sig för astronomi, då han ville veta mer om det fenomen som han fått bevittna. För sina sparade veckoslantar köpte han i ett antikvariat några populära böcker i astronomi.

Allteftersom tiden gick växte Nils intresse för astronomi: han lärde sig stjärnbilderna och observerade stjärnorna med en liten kikare som han fått i present, och han stod stjärnklara kvällar nere på Strandvägen och gjorde sina observationer. Senare fick han en betydligt bättre kikare som möjliggjorde att han även kunde se detaljer på månen och de största planeterna. Det var främst under sensommarkvällarna hemma på Ådö innan skolan börjat som han kunde ägna sig åt att studera stjärnhimlen med sin kikare. Dessutom läste han de astronomiböcker som han kom över.

Nils Tamm hade emellertid även ett annat intresse som tidigt utvecklats nämligen intresset för målning, och han målade redan som ung små tavlor och ritade skisser från Ådö och omgivningarna, vilka vittnade om otvetydiga anlag. Den 22 maj 1895 avlade Nils Tamm mogenhetsexamen, som studentexamen då kallades, vid Nya Elementarskolan, och den 1 september samma år inskrevs han som student vid Uppsala universitet. Det hade nämligen beslutats att Nils Tamm skulle mer på allvar ägna sig åt sitt astronomiska intresse. Han började att studera matematik och astronomi och följde föreläsningarna bl.a. av prof. Nils Dunér, dåvarande chefen för Uppsala astronomiska observatorium och amanuensen Östen Bergstrand (senare Dunérs efterträdare som professor i astronomi). Emellertid var Nils Tamm, enligt vad han själv påstod, på den tiden något av en bohem, och han tyckte att de mer regelbundna studierna var tråkiga och svåra. Efter att under två års tid ha följt föreläsningar och seminarier var det liksom om astronomiintresset i stället för att utvecklas började torka in. Så en vacker dag beslöt han sig för att avbryta sina akademiska studier och i stället ägna sig åt målarkonsten som mer tilltalade hans skapande fantasi än de torra föreläsningarna. Nu vågade han först inte komma fram med detta beslut till sin praktiske och mer materiellt intresserade fader, utan sade till denne att han önskade bli arkitekt. Det blev därför bestämt att Nils Tamm skulle börja på ett arkitektkontor för att få övning att uppgöra konstruktionsritningar. (Det blev f.ö. på ett arkitektkontor i det under byggnad varande riksdagshuset på Helgeandsholmen.) Vistelsen varade emellertid endast en dag då han fick nog och beslöt sig definitivt för att bli målare. Det hjälpte inte att hans far tyckte att det var "förskräckligt att han skulle ägna sig åt ett sådant yrke".

Nils Tamm började att ta privatlektioner i målning bl.a. för Anshelm Schultzberg, och hösten

1899 prövade han in och blev antagen som elev vid Konstakademien. Hösten 1902 var hans sista termin vid Konstakademien och denna avslutades med att han fick akademiens s.k. "Hertiglilla medalj" för sin stora målning "Islossning" som ännu pryder biblioteket (den forna ateljén) på Kvistaberg. Våren 1903 reste Nils Tamm utrikes för konststudier. Först gick resan till Frankrike där han hade ateljé i Paris och därefter till Italien med ateljé i Rom. År 1908 återvände Nils Tamm definitivt till Sverige. Av sin far hade han redan 1906 erhållit på sin lott ett landområde omfattande Kvista, Kvistaberg och Jursta ägor, av vilka Kvistaberg låg vid en idyllisk vik av Mälaren. På Kvistaberg uppförde han åt sig en villa som i övre våningen inrymde bl.a. en ateljé. I september 1909 flyttade han in i Kvistabergsvillan, där han kom att bo i nära 50 år till sin död 6 augusti 1957.

NILS TAMM SOM MÅLARE

Nils Tamm var främst landskapsmålare och då närmast av den äldre genren. Rent tekniskt var han mycket skicklig och utformade sina landskapsmotiv detaljerat och med stor naturtrogenhet. Motiven hämtades mestadels från Kvistaberg och dess omgivning. Nils Tamm framhöll för mig, att när han kom hem från sin utrikes studieresa för att definitivt bosätta sig i Sverige hade moderna strömningar börjat göra sig gällande inom målarkonsten, inte minst inom landskapsmåleriet, vilka han själv hade svårt att anamma, varför han fortsatte som tidigare i den mer klassiska stilen. Nils Tamm var under yngre år mycket produktiv vilket väggarna i ateljén och i de olika rummen på Kvistaberg fortfarande bär vittne om då de är klädda av målningar och skisser från hans produktion. Rent konstnärligt lyckades Nils Tamm kanske bäst med sina vinter- och försommarmotiv. Jag erinrar om den tidigare omtalade stora målningen "Islossning" I en annan stor målning, som likaledes hänger i observatoriebiblioteket, har han på ett ypperligt sätt lyckats fånga stämningen i ett scoutläger med en sprakande lägereld och månsken över Kvistabergsviken. I detta sammanhang kan erinras om den stora insats för scoutrörelsen som Nils Tamm gjort genom att upplåta tvenne scoutstugor inom parkområdet, där under åren tusentals scouter fått uppleva läger- och friluftsliv på det natursköna Kvistaberg. (Nils Tamm fick även av Svenska Scoutförbundet en hedersutmärkelse för dessa insatser.)

Mig veterligt har Nils Tamm aldrig haft någon egen konstutställning men däremot deltog han med ett par dukar i en utställning i Uppsala av upplandskonstnärer någon gång på 1940-talet. Det gästfria hemmet på Kvistaberg besöktes ofta av hans konstnärsvänner, och jag erinrar mig särskilt från 1920-40-talen målarna Viktor Lagerström, Edvard Berggren och Pelle Collijn samt skulptören Adolf Stern. Den sistnämnde har bl.a. gjort skulpturen "Stjärnspejaren" som pryder rotundan utanför huvudentrén till villan, samt den porträttrelief som täcker den nisch i fundamentet till Nils Tamms refraktor i hans gamla observatorium där urnan med hans aska förvaras.

KVISTABERGS OBSERVATORIUM

Astronomiintresset som aldrig helt slumrat väcktes åter till liv när Nils Tamm installerat sig på Kvistaberg. Redan tidigt förvärvade han en Zeisskikare av ypperlig kvalitet med 9 cm öppning och 125 cm brännvidd. Den var dock uppställd på ett s.k. azimuthalt stativ så att instrumentet endast kunde vridas i horisontell och vertikal led och således inte kunde bringas att följa stjärnhimlens dagliga rörelse. Kikaren stod på verandan och flyttades ut på planen utanför vid observationerna.

Nils Tamm var en mycket skicklig fotograf och började även tidigt intressera sig för stjärnfotografering. På grund av de långa exponeringstiderna måste emellertid en stjärnkamera i likhet med alla astronomiska instrument vara "parallaktiskt" monterad, d.v.s. så att den är vridbar runt en axel som är riktad mot himmelspolen och således parallell med jordens rotationsaxel. För att kunna utföra sina stjärnfotograferingar konstruerade Nils Tamm ett "parallaktiskt stativ" på vilket vanliga amatorkameror kunde monteras. Genom en

kuggutväxling, konstruerad av mekanodelar, kunde stativhuvudet vridas så att kamerorna bragtes att följa himlavalvets dagliga rörelse under exponeringen varvid stjärnorna avbildas som punkter på plåten och inte som streck, vilket annars skulle blivit fallet.

Nils Tamm beskrev den första versionen av sitt parallaktiska stativ i en liten publikation som hette "Meddelanden från Skansens Observatorium". Som 14-årig skolpojke hade jag i min hemstad Västervik börjat med astronomiska observationer med hjälp av en gammal lotstub som jag ombyggt till en astronomisk kikare. Då även jag önskade fotografera stjärnorna och av en händelse fick se Nils Tamms artikel började jag att bygga ett Tammstativ". För att komma underfund med vissa detaljer tillskrev jag Nils Tamm och de uppmuntrande svarsbrev som jag fick blev för mig en sporre till fortsatta stjärnfotograferingsförsök. Vi korresponderade med varandra och när jag 1922 kom till Uppsala som student för att studera astronomi blev jag inbjuden att besöka Kvistaberg. Sedan hade jag förmånen att under hela min studietid och under min tid som docent i Uppsala under flera veckor varje år vistas på Kvistaberg och observera med därvarande instrument. Jag kom därigenom att så småningom tillhöra Nils Tamms intimare umgängeskrets, vilken som redan nämnts huvudsakligen bestod av hans gamla konstnärsvänner.

Framgången med observationerna med 9 cm instrumentet och stjärnfotograferingarna med det parallaktiska stativet medförde hos Nils Tamm en allt intensivare önskan att äga ett riktigt observatorium, och 1918-1919 kunde planerna förverkligas. På en bergshöjd i parken ett par hundra meter från villan reser sig fortfarande över landskapet den pittoreska observatoriebyggnaden, ritad av arkitekt Torsten Stubelius. Själva den vridbara kupolen är liksom instrumentet från firman Zeiss i Jena, dåtidens förnämsta optiska firma. Kupolen har en diameter på 3,5 m och instrumentet är en 13 cm Zeissrefraktor med 192 cm brännvidd. På refraktorn är monterad en astrograf (d.v.s. en stjärnkamera) med ett 12 cm objektiv med 1 m brännvidd. Instrumentet drivs med ett urverk. Det är utrustat med ett stort antal hjälpapparater, såsom sol- och månkameror, protuberansspektroskop mm. Observatoriet torde på sin tid varit ett av de största och bäst utrustade privatobservatorierna i Europa.

I början observerade Nils Tamm flitigt med sitt instrument och tog ett stort antal fotografier med astrokameran. Hans skicklighet som tecknare kom även väl till pass vid studiet av solen och planetytorna. Han lyckades med sitt lilla instrument erhålla planetbilder som mycket väl kunde mäta sig med dem som erhöles med betydligt större fackastronomiska instrument. Nils Tamms teckningar av planeterna Mars och Jupiter är mycket detaljerade och naturtrogna och vittnar inte endast om en förnämlig optik hos instrumentet utan även observatörens stora skicklighet. Vidare avritade han och följde rörelsen och förändringarna hos solfläcksgrupper samt tog även ypperliga fotografier av dem. Med hjälp av protuberansspektroskopet bestämde han läget och höjden hos protuberanser. På 1920-40-talen var faktiskt Kvistabergs observatorium det enda i Sverige där solobservationer gjordes.

Nils Tamm hade stort intresse för all slags optik. Han studerade geometrisk optik och han anskaffade ett stort antal optiska apparater, kameror, kikare, mikroskop och lupper. Självsade han att han hade "optisk vurm", och det ligger en viss sanning i det uttrycket.

Nils Tamm studerade ingående astrografens objektiv. Det var ett s.k. UV-objektiv d.v.s. objektivet var korrigerat för blå och violetta strålar. Vid studiet av objektivets s.k. färgkurva som ger sambandet mellan fokalvidden och färgen kom Nils Tamm på idén att utnyttja astrografen för att i en exponering särskilja två olika färgområden hos en stjärna samtidigt. Han avbländade de centrala delarna av objektivet med en bländare, en centralbländare, och fotograferade sedan stjärnan på en färgkänslig plåt i gult fokus. Stjärnbilden antog då på plåten formen av en punktformig kärna uppbyggd av gult ljus, vilken omgavs av en ring, uppbyggd av blått och violett ljus. En gul eller röd stjärna uppvisade en kraftig centralbild med en svag ring medan vita

stjärnor hade en svag centralbild och en kraftig ring. Man kunde i själva verket direkt på plåten se vad för färg stjärnan hade. Nils Tamm redogjorde för metoden vid Astronomische Gesellschafts kongress i Potsdam 1921, där den väckte stort intresse bland fackastronomerna.

Ungefär samtidigt började man emellertid alltmer använda sig av s.k. "objektivprismor", således prismor som placerades framför objektivet på en astrograf, varvid man erhöll ett litet spektrum av alla stjärnorna på plåten. Denna metod var överlägsen den Tammska när det gällde att studera stjärnfärger, och det torde varit den närmaste orsaken till att den Tammska centralbländaremetoden inte kom att få någon större användning. (Själv utnyttjade jag dock en modifikation av metoden, varvid jag endast använde mig av centralbilden som gav ett mått på stjärnans intensitet i gult ljus, varvid centralbländaren verkade som ett färgfilter och man slapp betjäna sig av färgfilter av glas med alla dess nackdelar.)

Även en annan på sätt och vis genial metod att i en exponering särskilja två olika färgområden hos en stjärna experimenterade även Nils Tamm med. Därvid använde han sig av ett gulfilter av spegelglas som placerades i strålgången från en kamera och så att det bildade 45 gr vinkel med optiska axeln. Strålknippen kom således att kastas åt sidan där plåten befann sig. Av varje stjärna erhöles på plåten två bilder tätt intill varandra: den ena erhöles genom ljusets reflexion direkt mot filtrets framsida, den andra efter reflexionen mot filtrets baksida. Det sistnämnda strålknippen passerade filterglaset två gånger och det avbildade stjärnan på plåten i gult ljus. Man fick således av varje stjärna dels en bild som innehöll alla färgerna inom strålknippen och en som endast innehöll det gula ljuset. Ur intensiteten hos bilderna kunde man sluta sig till stjärnfärgen. På grund av optiska fel bl.a. den s.k. astigmatismen hos det reflekterade strålknippen kunde dock inga bra bilder erhållas och metoden övergavs så småningom.

Genom den publicitet som uppstod kring det Tammska observatoriet väcktes intresset för astronomi bland allmänheten. Denna händelse påskyndade otvivelaktigt bildandet av Svenska Astronomiska Sällskapet i Stockholm, där professor Svante Arrhenius och fil. dr N.V.E. Nordenmark var de drivande krafterna. Sällskapet bildades på hösten 1919 och Nils Tamm invaldes i styrelsen som den främste representanten för amatörastronomin. Han satt i Sällskapets styrelse ända till sin död 1957.

NILS TAMMS ASTRONOMISKA UPPTÄCKTER

Emellertid började Nils Tamm så småningom återuppta fotograferingen av stjärnhimlen med amatörkameror monterade på det parallaktiska stativet. Tidigare hade han gjort stjärnfotograferingarna mera slumpvis och sporadiskt. Emellertid hände det sig 1920 att Nils Tamm utan att själv veta det på en av sina plåtar råkat fotografera den nya stjärnan i Svanen (Nova Cygni 3, 1920) som upptäckts av den engelske amatörastronomen W.F. Denning den 20 augusti 1920 som en stjärna av storleken 3,5. På den plåt som Nils Tamm tog den 16 augusti fann han stjärnan som då hade storleken 7 (den nådde sitt maximum den 23 augusti och hade då storleken 2). Dessa s.k. novor eller exploderande stjärnor har ett mycket stort astronomiskt intresse och att upptäcka en sådan är alltid en amatörastronomers stora dröm.

Med anledning av händelsen kring Nova Cygni började Nils Tamm att göra mer systematiska undersökningar av lämpligt utvalda vintergatsområden, som låg bekvämt till för observation från villans åt söder vettande balkong, varifrån observationerna gjordes, under stjärnklara höstkvällar. Det var områden i Svanens, Örnens och Vulpeculas stjärnbilder. Så småningom förbättrades det parallaktiska stativet så att det ursprungligen handdrivna stativet drevs av en elektrisk motor. Två kameror användes samtidigt. Så snart kassetterna kommit på plats och instrumentet inriktats behövdes inte någon mer skötsel av observatören, utan han kunde bekvämt sitta inomhus tills exponeringen på 20-30 minuter avslutats, då det var dags för att sätta in nya plåtar och ställa in mot ett nytt område.

För att bekvämt kunna undersöka plåtarna och genom jämförelse med tidigare tagna av samma område underlätta upptäckten av eventuella variabla stjärnor eller novor, konstruerade Nils Tamm av mekanodelar en betraktelseapparat som försågs med en optik som möjliggjorde att man samtidigt i okularet kunde se båda plåtarna (en s. k. stereokomparator). Vidare utrustade han apparaten med en s.k. blinkanordning så att man i snabb följd efter varandra växelvis kunde se den ena eller andra plåten. Om någon stjärna ändrat ljusstyrka eller ny stjärna dykt upp kunde detta lätt konstateras med blinkanordningen.

Med dessa enkla hjälpmedel lyckades Nils Tamm att upptäcka flera nya variabla stjärnor. 1936 blev ett särdeles lyckosamt år då det nästan otroliga hände att han inom mindre än loppet av en månad upptäckte två novor, vilket torde vara ett unikt rekord i sitt slag. De båda stjärnorna befann sig i Örnens stjärnbild, den första upptäcktes på en plåt tagen den 18 september och den andra på en plåt tagen den 7 oktober. Genom förmedling av den astronomiska telegramcentralen i Köpenhamn telegraferades upptäckten till världens ledande observatorer. Upptäckten gjorde Nils Tamm med ens internationellt känd inom den astronomiska världen.

Den första stjärnan, Nova Aquilae 618.1936 = Nova Tamm 1, upptäcktes som nämnts den 18 september och stjärnan nådde sin största ljusstyrka den 2 oktober men den blev aldrig synlig för blotta ögat. Det befanns att den tidigare fotograferats vid flera observatorier (dock utan att man observerat det) och av dessa fotografier framgick att novan uppflammat redan omkring 19 juli. Ljustillväxten skedde emellertid ovanligt långsamt och ljuskurvan blev därför mycket flack vilket är ovanligt för en nova. Den andra novan, Nova Aquilae 668.1936 = Nova Tamm 2, upptäcktes av Tamm den 7 oktober men även den återfanns på plåtar tagna vid andra observatorier. Novan hade uppflammat omkring 20 - 21 september och hade ett utpräglat maximum omkring 25 september. Ljuskurvan var här av helt vanlig novakaraktär med ett hastigt tilltagande av ljusstyrkan och ett långsamt avtagande. Inte heller den novan har kunnat iaktas med blotta ögat. Novorna blev föremål för ingående spektrografiska och andra undersökningar vid flera av världens större observatorier.

Vid ytterligare ett tillfälle skulle Nils Tamm kunna rapportera upptäckten av en nova nämligen år 1945. Han fann på plåtar tagna den 27 och 28 augusti av ett område i Aquila en ny stjärna. Det visade sig emellertid senare att stjärnan dagen innan Nils Tamm tog den första plåten upptäckts av en fransk amatörastronom Ch. Bertaud, varför han inte denna gång kunde stå som ensam upptäckare.

Som jag redan nämnt upptäckte Nils Tamm även nya variabla stjärnor av mindre dramatisk karaktär än novorna. Den intressantaste gjordes 1947. Vid genomsträngningen av 200 plåtar tagna på Kvistaberg fann Nils Tamm att stjärnan som bär katalogbeteckningen BD+3103932 i Svanens stjärnbild hade variabel ljusstyrka. Han bestämde ljuskurvan som ger relationen mellan stjärnans ljusstyrka och tiden och härledde perioden till 2,347 016 dygn. Det visade sig vara en s.k. förmörkelsevariabel där de två stjärnorna rör sig runt den gemensamma tyngdpunkten och som under banrörelsen sett från jorden ömsevis förmörkar varandra så att systemets totalljusstyrka varierar. Självt började jag hösten 1948 att studera Tamms förmörkelsevariabel med modern fotometrisk teknik vid Uppsala observatorium. Jag fann därvid att perioden stämde förvånansvärt bra med den av Tamm härledda. Dessutom upptäckte jag ett s.k. sekundärt minimum med en mycket liten amplitud på endast 0,16 storleksklasser (huvudminimumets amplitud av 0,88 storleksklasser). Ett närmare studium visade vid de av mig gjorda banberäkningarna att banan hade en stark excentricitet på 0,22, vilket är ovanligt för en förmörkelsevariabel. Stjärnan har senare studerats vid andra observatorier och anses vara ett intressant objekt. Upptäckten av novorna är otvivelaktigt Nils Tamms mest betydelsefulla direkta astronomiska insats, vilket även gjorde honom internationellt känd som astronom. Även

om han själv betraktade sig som amatörastronom så bör man dock med hänsyn till hans astronomiska bakgrund och insatser närmast rubricera honom som privatastronom.

NÅGOT OM NILS TAMMS ÖVRIGA AKTIVITETER

Nils Tamm var en högt bildad och ovanligt beläst person. Han hade inte endast intresse för astronomi och andra naturvetenskaper utan även för konst, litteratur, historia och inte minst filosofi. Hans filosofiska insikter var mycket omfattande. Han spekulerade gärna över filosofiska, astronomiska och kosmologiska problem, där särskilt frågan om världsaletets expansion intresserade honom och den därmed sammanhängande s.k. rödförskjutningen. Om jag bortser från Harry Martinson har jag sällan träffat någon person som haft så många idéer och uppslag. Nils Tamm hade onekligen den sanne vetenskapsmannens intuition men han var kanske för mycket konstnär och fantasimänniska när det gällde att genom tidsödande arbeten av rutinkaraktär söka testa sina idéer och uppslag.

Nils Tamm var mycket tekniskt intresserad och händig när det gällde konstruktionen av sina astronomiska hjälpapparater. Hans optiska intresse har jag redan tidigare berört. För att komma fram till sin centralbländarmetod studerade han geometrisk optik och gjorde långa utredningar och beräkningar och han lämnade inget åt slumpen. Nils Tamms tekniska intresse tog sig även uttryck i intresset för det under 1920-talet moderna kommunikationsmedlet rundradion. Han studerade elektronik och byggde själv mottagare och sändarapparater och tog licens som radioamatör. Så småningom skaffade han sig en modern apparatur för mottagning och sändning och främst under åren före andra världskrigets utbrott var han under vinterkvällarna i "etern" och radioamatören SM5-TC knöt kontakter med likasinnade över hela världen. Om förhållandena var gynnsamma kunde han t.o.m. via radiotelefon tala med Nya Zeeland. Även inom Sverige blev Nils Tamm känd som radioamatör.

DEN TAMMSKA DONATIONEN TILL UPPSALA UNIVERSITET

Nils Tamm lekte tidigt med tanken att på Kvistaberg få igång en mer vetenskapligt betonad astronomisk verksamhet. När det under senare hälften av 20-talet blev aktuellt att flytta Stockholms observatorium diskuterade han sålunda med mig möjligheterna att få observatoriet förlagt till Kvistabergs ägor. En gång var vi t.o.m. och tittade på en lämplig höjd där han hoppades att observatoriet en gång i framtiden skulle få sin plats. Mig veterligt tog han dock inget aktivt steg för att få planerna realiserade, och Stockholms observatoriums flyttning fick en helt annan lösning: det kom att hamna i Saltsjöbaden.

Embryot till den Tammska donationen går tillbaka till ett brev, daterat den 14 januari 1944 som jag fick motta från Nils Tamm. I detta omtalar han sina planer att testamentariskt donera sina astronomiska instrument till ett lämpligt svenskt observatorium. Han vände sig nu till mig som varande en god vän och dessutom den person som bäst kände till hans astronomiska apparater med en förfrågan till vilket observatorium han lämpligen borde skänka instrumenten. Han undrade om möjligen Uppsala observatorium skulle vilja ta emot alltsammans och därtill en passande penningssumma för att bestrida kostnaderna för instrumentets förflyttning och för ett lämpligt bygge för inhysning av instrumentet. I mitt svarsbrev framhöll jag att det var självklart att Uppsala observatorium med glädje skulle motta det storartade erbjudandet, men att vi för närvarande inte visste var instrumentet slutligen skulle bli stationerat: observationsmöjligheterna i Uppsala hade blivit så dåliga på grund av den hindrande gatubelysningen m.m. att vi själva diskuterade möjligheten att utflytta våra ljusstarkaste instrument till en annan plats fri från störande ljuskällor. Mera på skämt framkastade jag förslaget att i stället för att flytta Kvistabergsinstrumenten till Uppsala man kanske skulle kunna tänka sig möjligheten att flytta Uppsalainstrumenten till Kvistaberg där observationerna inte stördes av gatubelysning e.d. Hans tidigare önskemål om ett vetenskapligt observatorium på Kvistaberg skulle på så sätt kunna förverkligas. I sitt svarsbrev framhöll Nils Tamm att förslaget vore mycket smickrande för

honom, och om det fanns lämplig plats skulle han nog kunna ordna med den frågan genom en särskild donation.

Korrespondensen fortsatte, förslaget tog fastare form och resulterade i den Tammska donationen till Uppsala universitet då han senare under våren överlämnade sina egendomar Hammartorp och Kvistaberg (omfattande ca 100 hektar skog och åkermark) jämte observatorium och en större penningssumma för att möjliggöra att på Kvistaberg uppfördes ett filialobservatorium till Uppsala observatorium. Genom statsanslag erhöles en lika stor penningssumma och senare även på stat en särskild befattning som institutionsföreståndare. Nils Tamm hoppades nu att få sina drömmar om ett astronomiskt observatorium för ren vetenskaplig forskning på Kvistaberg förverkligade.

Efter donationen följde en lång tid av planering. Krigets slutfas och den närmaste efterkrigstiden gjorde emellertid att planerna inte omedelbart kunde realiseras. Vid ett sammanträde på Kvistaberg den 28 oktober 1947 under ledning av dåvarande chefen för Uppsala observatorium professor Gunnar Malmquist beslöts att observatoriets huvudinstrument skulle bli ett s.k. Schmidteleskop, ett mycket ljusstrakt instrument med en sfärisk spegel och ett s.k. korrektionsglas som bl.a. upphävde den s.k. sfäriska aberrationen. Det var en instrumentkonstruktion som då var på modet och som möjliggjorde att man kunde fotografera stora himmelsområden på en plåt med gott fokus över hela plåten. Vårt instrument skulle ha en spegel med en diameter på 135 cm och en brännvidd på 300 cm samt ett korrektionsglas med diametern 100 cm (100/135/300). När det planerades var det det näst största instrumentet i sitt slag i världen och det är fortfarande av världsklass. Vidare beslöts att instrumentet skulle byggas i egen regi. Det skulle visserligen ta längre tid än om det beställdes utifrån men det skulle kosta endast en bråkdel av de gängse internationella priserna på ett instrument av dessa dimensioner.

Självfallet anlätade vi både optisk och teknisk expertis vid konstruktionen av detta stora instrument. Arbetet med instrumentbygget upplades så att de mindre detaljerna jämte sammansättningen gjordes på vår verkstad i Uppsala medan de tyngre delarna lades ut på svenska industrier.

Den 21 november 1951 tog Nils Tamm själv första spadtaget till kupolbyggnaden som är av armerad betong och har en diameter på 12 meter. Stativet, gaffeln och polaxeln levererades under sommaren och hösten 1954. Sedan dröjde det till försommaren 1961 innan tuben kunde levereras och sammansättas och först hösten 1963 kunde instrumentet prövas på himlen och tas i vetenskapligt bruk. Det invigdes i juni 1964. Instrumentet visade sig vara av mycket god kvalitet och tusentals plåtar har tagits under de förflutna 10 åren och många stora vetenskapliga arbeten utförts. Tyvärr fick Nils Tamm inte uppleva färdigställandet av instrumentet. Byggenskapen kom att dra ut på tiden av orsaker som här närmare inte skall redogöras för. Det gjorde att Nils Tamm började med stigande ålder att förlora den entusiasm som han tidigare visat och jag fick intrycket av att han under det sista året av sin levnad i viss mån var en desillusionerad man.

För att emellertid få igång observationsverksamheten på Kvistaberg så snart som möjligt konstruerade jag ett 41 cm Cassegrainteleskop för modern fotoelektrisk fotometri, vilket redan 1950 togs i bruk på Kvistaberg. Dessutom flyttades från Uppsala ett mindre Schmidteleskop med astrograf som fick sin plats i en nyuppförd observationspaviljong med avskjutbart tak. Ytterligare ett mindre Schmidteleskop placerades likaledes på Kvistaberg. Vidare inrättades i en tidigare mangelbod en lägenhet på ett rum och kök som bostad för observatörerna som kom från Uppsala för att observera så snart det var stjärnklart. Nils Tamm var givetvis hela tiden mycket intresserad för all aktivitet som rörde på Kvistaberg.

Sedan Nils Tamm gått bort 6 augusti 1957 företogs en genomgripande restaurering av villan men den bibehölls i stort sett i samma skick som tidigare. I nedre våningen inrättades

tjänstebostaden för institutionsföreståndaren. I en övre inrättades ett modernt mörkrum. Ateljén blev ett gemensamt arbetsrum med arbetsbord och mätapparater samt bibliotek. Salongen förblev oförändrad sedan Nils Tamms tid. Vidare inrättades ett pentry och dessutom används de tre tidigare gästrummen som övernattningsrum för gästande astronomer. Så snart det är stjärnklart kommer astronomer från Uppsala för att ta plåtar med Schmidteleskopet eller utföra fotoelektriska observationer med Cassegrainteleskopet, som helt renoverats och fått en mycket avancerad utrustning så att det gott kan mäta sig med utländska av hög standard. Under årens lopp har även många utländska astronomer arbetat på Kvistaberg.

Nils Tamm fick under årens lopp motta flera utmärkelser. Som redan nämnts belönades hans målning "Islossning" med hertiglig medalj av Konstakademien. 1936 blev han riddare av nordstjärneorden och 1949 kommendör av vasaorden. Den förnämsta utmärkelsen var emellertid det hedersdoktorat som Uppsala universitet tilldelade Nils Tamm 1944 för hans astronomiska insatser.

Nils Tamm var i flera hänseenden en originell och märklig personlighet. Den svenska astronomin kommer alltid att stå i stor tacksamhetsskuld till Nils Tamm för att han genom sin storslagna donation gett de svenska astronomerna en förnämlig instrumentell utrustning att arbeta med i en naturskön miljö fri från störande ljuskällor.

Uppsala, januari 1974 Åke Wallenquist

NILS TAMMS PUBLIKATIONER

1919 Über Einrichtung einer neuen Privatsternwarte in Kvistaberg am Mälarsee. Sirius, Vol. 52, p.211.

1920 Ett par fotografier tagna vid Kvistabergs observatorium. Populär Astronomisk Tidskrift (PAT), Vol. 1, p.30. Kvistabergs Observatorium. PAT, Vol. 1, p.85.

1921 En ny metod för undersökning av färgindex. PAT, Vol. 2, p.145. En allmänfattlig metod för avståndsbestämning av stjärnhopar. PAT, Vol. 2, p.163.

Amatörfotografering av stjärnor PAT, Vol. 2, p.165.

1922 Die gros sen Sonnenfleckten Mitte Mai und Anfang Juni 1921, Astronomische Nachrichten, Vol. 216, p.209.

Über eine photographische Methode zue Untersuchung der Farbenindizes, Astronomische Nachrichten, Vol. 216, p.331.

1924 Användning av centralbländare för färgindexbestämning. PAT, Vol. 5, p.39.

1925 Fotografering av Venus, Mars och månförmörkelsen. PAT, Vol. 5, p.160.

Teckningar av Mars. PAT, Vol. 6, p.44.

1930 Meddelande om en nyupptäckt variabel i Svanen, 323.1929 Cygni, Astronomische Nachrichten, Vol. 240, p.87.

1936 Meddelande om två nya stjärnors upptäckt i Örnens stjärnbild. PAT, Vol. 17, p.140.

1942 Amatörastronomen, handledning i observationskonst (tills, med Åke Wallenquist), Natur och Kultur 149, Stockholm. Photographische Grössen, Spektrum, Radialgeschwindigkeit Nova 85.1942 (tills. med T. Elvius), Beobachtungszirkular der Astronomische Nachrichten, Vol. 24, p.104.

1945 Om upptäckten av Nova Aquilae 1945. PAT, Vol. 26, p.148.

1948 Den nya variabeln BD+31o3932 i Cygnus. PAT, Vol. 29, p.52. On the Variability of the Star BD+31o3932. Arkiv för Matem., Astr. och Fys. Band 36A. N:o 7 = Meddel. från Astronomiska Observatorium, Uppsala No 91.